

معرفی و بررسی قدیمی ترین نسخه خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (الهیات شفا)

کاظم استادی^۱

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳]

چکیده

چند سال پس از افتتاح رسمی کتابخانه مسجد اعظم قم، بیشترین تعداد کتاب و نسخ خطی این مرکز را مرحوم حاج محمد رمضانی - صاحب نشر کلاله خاور - تأمین کرد. امروزه این کتابخانه توسعه درخور یافته است و دارای بیش از پنج هزار نسخه خطی است و خدمات چشمگیری را به مخاطبان و پژوهشگران به طور حضوری و مجازی و البته با نام «کتابخانه آیت الله بروجردی» ارائه می دهد. با توجه به اهمیت کتابخانه مسجد اعظم قم و گنجینه نسخ خطی آن و نیز تعدد فهارسی که در طول پنج دهه برای این کتابخانه تدوین شده است؛ مناسب می نماید به ذخایر این مرکز به ویژه نسخه های خطی موجود در آن بیشتر پرداخته شود. از جمله اطلاعاتی که باید درباره هر مرکز دارای نسخ خطی دانسته شود، احصا و معرفی نسخه های نفیس و متقدم آن مرکز است. با توجه به برخی نوشته ها و گفته ها، کهن ترین نسخه خطی کتابخانه آیت الله بروجردی، نسخه کتاب «الهیات شفای ابن سینا» با شماره ۱۳۹۱ است که فهرست نویسان گفته اند متعلق به قرن پنجم و ششم هجری قمری است. در پژوهش حاضر، مشخص شد دست کم حدود ده نوشته و فهرست، به کهن ترین نسخه کتابخانه مسجد اعظم قم پرداخته اند که حدود نیمی از آنها، تاریخ نسخه را دارای ابهام دانسته اند یا تشکیک بر متقدم بودن نسخه نموده اند. همچنین پس از بررسی، روشن شد تاریخ کتابت این نسخه از «الهیات شفا»، مربوط به دوران صفویه و حدود قرن دهم به بعد است.

کلیدواژه ها: ابن سینا، کتاب شفا، فهرست نسخ خطی، نسخ خطی ایران، مقدس اصفهانی.

۱. پژوهشگر مطالعات اسلامی، نسخه پژوه، دانش آموخته کارشناسی ارشد قرآن و حدیث، قم، ایران. kazemostadi@gmail.com

مقدمه

حضرت آیت الله العظمی بروجردی (۱۲۵۴ - ۱۳۴۰ ش)، سال های متمادی زعامت حوزه علمیه قم را بر عهده داشتند و پس از درگذشت آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی (م ۱۳۲۵ ش)، از مهم ترین مراجع تقلید ایران شدند و دست کم در تمام دهه ۱۳۳۰ شمسی، مرجع عام شیعیان امامیه جهان بودند. ایشان حدود چهارده ماه قبل از رحلتشان و در نیمه شعبان سال ۱۳۳۸ شمسی، دستور تأسیس کتابخانه عمومی مسجد اعظم را در جنب حرم حضرت معصومه (س) صادر کردند و از معمار مسجد اعظم خواستند محلی را برای کتابخانه در نظر بگیرند. استاد لرزاده معمار، در ضلع غربی مسجد فضایی حدود ۱۳۲ متر مربع را برای کتابخانه مسجد در نظر گرفتند؛ اما چندی بعد، مقداری توسعه یافت. پس از تکمیل ساختمان کتابخانه و نصب تجهیزات اولیه، آیت الله بروجردی یکی از فضایی حوزه، یعنی حجت الاسلام والمسلمین شیخ ابوالقاسم دانش آشتیانی را به ریاست کتابخانه مسجد اعظم برگزیدند که این ریاست ۳۸ سال ادامه داشت.

قبل از افتتاح رسمی کتابخانه، بهره برداری از آن در نیمه شعبان سال ۱۳۳۹ شمسی آغاز شد؛ همچنین مؤسس معظم، کتاب هایی را به کتابخانه اهدا کردند و کتاب های اهدایی مرحوم آیت الله مقدس نیز از اصفهان به کتابخانه مسجد اعظم قم منتقل شد. قرار بود کتابخانه در نیمه شعبان ۱۳۳۹ شمسی به دست مؤسس معظم افتتاح گردد و دعوتنامه ها نیز توزیع شدند؛ اما صبح همان روز جراحی برای آیت الله بروجردی پیش آمد و ایشان نتوانستند در مراسم افتتاحیه حاضر شوند؛ بنابراین افتتاح کتابخانه به بعد موکول گردید. بالاخره مقرر گردید افتتاح کتابخانه در روز جمعه هفتم شوال انجام شود و افتتاح کتابخانه به طور رسمی از طریق اعلامیه هایی به اطلاع عموم مردم رسید. اما دوباره در صبح این روز، خبر رسید آیت الله بروجردی به عارضه قلبی دچار شده اند و مراسم افتتاح برگزار نمی گردد؛ چند روز بعد هم آیت الله بروجردی بر اثر همین عارضه رحلت فرمودند. در نهایت پانزده

روز پس از ارتحال آیت الله بروجردی، در تاریخ ۲۵ فروردین ۱۳۴۰ شمسی، کتابخانه مسجد اعظم قم با حضور حجت الاسلام والمسلمین سید محمد حسن طباطبائی - فرزند آیت الله بروجردی - به طور رسمی افتتاح شد و به فعالیت در نگهداری و ارائه نسخ چاپی و خطی به مردم و پژوهشگران پرداخت (نک به: راهنورد، ۱۳۹۶ ه.ش، ص ۶۶ - ۷۱).

از زمان افتتاح کتابخانه تاکنون، افراد مختلفی بر مخزن نسخ خطی کتابخانه افزوده اند. افزون بر ۶۲۴ نسخه خطی کتابخانه آیت الله بروجردی که از ابتدا تاکنون در کتابخانه مسجد اعظم حضور دارد، از چند نفر دیگر می توان با عنوان اهداکنندگان عمده نسخ خطی این کتابخانه نام برد که البته از نظر تعداد نسخه قابل مقایسه با هم نیستند. این افراد عبارت اند از: الف) نسخ خطی اهدایی ورثه حاج محمد رضانی (متوفی ۱۳۴۶ ش)، ملقب به حاجی خاور (حدود ۳۰۰۰ نسخه خطی)؛ ب) نسخ خطی اهدایی آیت الله حاج آقا محمد (متوفی ۱۳۳۷ ش) مشهور به مقدس اصفهانی (حدود ۲۰۰ نسخه خطی)؛ ج) نسخ خطی اهدایی آیت الله سید احمد حجتی امامی (متوفی ۱۳۵۷ ق) مشهور به محسنی اراکی (حدود ۹۰ نسخه خطی).

گفتنی است نسخ خطی حاج محمد رضانی^۲ را شخص وی به کتابخانه مسجد اعظم اهدا نکرده است، بلکه وی می کوشید خود کتابخانه ای در قم با عنوان «کتابخانه صاحب الامر (عج)» تأسیس کند که اجل مهلت به ایشان نداد. این نیت او چنان قطعی بود که همه کتاب های چاپی و خطی خویش را به مهر کتابخانه صاحب الامر (عج) ممهور کرده بود. به هر حال، پس از درگذشت حاج محمد رضانی با کوشش مرحوم حجت الاسلام حاج سید مهدی آیت الله زاده گلیپایگانی و برخی دیگر، ورثه مرحوم رضانی [ظاهراً آقا محسن رضانی]، کتاب های او را به کتابخانه مسجد اعظم اهدا و منتقل نمودند (نک به: استادی، ۱۳۶۵ ه.ش، ص ۱۱؛ استادی، ۱۳۸۰ ه.ش، ش ۳۱؛ مهدوی صفت، ۱۳۵۸ ه.ش، ش ۴۳۶۷).

امروزه این کتابخانه توسعه چشمگیری یافته است و در مجموع دارای حدود ۵۴۰۰ نسخه خطی (که بخش عمده نسخ خطی کتابخانه، مربوط به دوره صفوی و بعد از آن است) و نیز تعداد زیادی کتاب‌های چاپ سنگی و سربی نفیس است؛ همچنین خدمات درخور توجهی را به مخاطبان و پژوهشگران به شکل حضوری و مجازی ارائه می‌دهد.

۱. طرح مسئله و پیشینه

با توجه به اهمیت کتابخانه مسجد اعظم قم و گنجینه نسخ خطی آن و نیز تعدد فهرسی که در طول پنج دهه برای این کتابخانه تنظیم و تدوین شده است، مناسب است به ذخایر این مرکز به ویژه نسخه‌های خطی موجود در آن پرداخته شود. از جمله اطلاعاتی که باید درباره هر کتابخانه دارای نسخ خطی دانسته شود، احصا و معرفی نسخه‌های نفیس و متقدم آن کتابخانه است.

همان‌طور که اشاره شد، امروزه کتابخانه مسجد اعظم قم بیش از پنج هزار نسخه خطی دارد که با توجه به برخی نوشته‌ها و گفته‌ها، کهن‌ترین نسخه خطی این کتابخانه، کتاب «الهیات شفای ابن سینا» است که گفته شده متعلق به قرن پنجم و ششم هجری قمری است (نک به: دانش آشتیانی، ۱۳۴۴ ه.ش، ص ۱۰۱).

درباره پیشینه این مسئله، یعنی «معرفی و بررسی قدیمی‌ترین نسخه خطی کتابخانه مسجد اعظم قم» که گفته شده «نسخه الهیات شفا» است، می‌توان افزون بر مقاله «مآخذشناسی آثار درباره کتابخانه مسجد اعظم قم و نسخ خطی آن» که بیش از یکصد منبع درباره کتابخانه مسجد اعظم را شناسانده است و نیز «فهارس نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم»، این چند اثر مرتبط را مورد نظر و مطالعه قرار داد:

الف) بی‌نام، (۱۳۴۴ ه.ش)، «نفایس کتابخانه [۱]: قدیم‌ترین نسخه خطی»، نشریه کتابخانه مسجد اعظم قم، اردیبهشت، ش ۶، ص ۱۰۰ - ۱۱۱.

- ب) محمد تقی دانش پژوه، (۱۳۴۶ ه.ش)، «کتابخانه های قم؛ ۳. کتابخانه مسجد اعظم»، نشریه نسخه های خطی (دفتر ۵)، دانشگاه تهران، ص ۳۹۹.
- ج) علی خلیلی تبریزی، (۱۳۸۰ ه.ش)، «صد نسخه نفیس»، پیام حوزه، پاییز، ش ۳۱.
- د) حسین حسن زاده مراغه ای، (۱۳۹۲ ه.ش)، [نمایه] فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم [ج ۵؛ فهارس و اعلام]، ۵۷۲ صفحه، قم: نجفی.

۲. نسخه متقدم در فهارس کتابخانه مسجد اعظم

در برخی نوشته ها و نیز فهرست های نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم (نک به: استادی، ۱۴۰۳ ه.ش، سراسر متن)، کهن ترین نسخه این کتابخانه، یعنی نسخه «الهیات شفا» با شماره ۱۳۹۱، دارای این تطور تاریخی است:

۲-۱. فهرست نویسی ابوالقاسم دانش آشتیانی

آیت الله ابوالقاسم دانش آشتیانی (متوفی ۱۳۸۰ ش)، مدیر کتابخانه مسجد اعظم، نوشته مستقلی درباره نسخه متقدم کتابخانه مسجد اعظم با مشخصات زیر دارند:

- «نفایس کتابخانه [۱]: قدیم ترین نسخه خطی»، نشریه کتابخانه مسجد اعظم قم، اردیبهشت ۱۳۴۴ ش، شماره مسلسل ۶، ص ۱۰۰ - ۱۱۱.

در این مقاله، ابتدا توضیحاتی درباره نفاست و ارزش کتاب خطی و جهاتی که می تواند در آن مؤثر باشد، ذکر شده است؛ سپس محقق به نسخه «الهیات شفای ابن سینا» در جایگاه نسخه ای متقدم با تاریخ ۵۰۳ قمری می پردازد و می نویسد:

«کتابی که در این کتابخانه از نظر تاریخ کتابت تقدم داشته و شاید در این جهت بر بسیاری از کتابخانه های دیگر نیز برتری داشته باشد و از جهات دیگر چون مؤلف و موضوع و کاغذ و غیره نیز دارای نفاست و ارزش است، يك نسخه خطی از الهیات شفای

ابوعلی سینا می باشد که از کتب اهدائی مرحوم حاج آقا محمد مقدس اصفهانی (ره) بوده و تحت شماره مسلسل ۲۹۶۴ در دفتر کل کتابخانه به ثبت رسیده است. گراور دو صفحه اول و آخر کتاب از نظر خوانندگان می گذرد و مشخصات آن از این قرار است: تاریخ کتابت: سال ۵۰۳ هجری، ۷۵ سال پس از وفات مؤلف. محل کتابت آن: بغداد. نام کاتب: نامعلوم است. دارای ۲۴۲ صفحه. به قطع ۱۲/۵ - ۱۸/۵ سانتیمتر، و هر صفحه دارای بیست سطر، به خط نستعلیق شکسته نسبتاً خوبی نوشته شده و خیلی کم نقطه و می توان گفت بی نقطه می باشد. عنوان های مقالات و فصول آن به خط نسخ بسیار خوب و با سرخی نوشته شده، کاغذ آن آهاری و بسیار نازک، شبیه به پوست آهو و در بعضی از صفحات آن حواشی مختصری به خط نستعلیق ریز نوشته شده؛ و جلد آن تیماج قهوه ای رنگ است».

در ادامه نیز چند صفحه مطالبی درباره اصل کتاب و شرح حال مؤلف آن نوشته اند (نک به: دانش آشتیانی، ۱۳۴۴ ه.ش، ش ۶، ص ۱۰۰ - ۱۱۱).

نکته درخور توجه اینکه در معرفی مشخصات ظاهری نسخه، محقق محترم با اینکه به خط «نستعلیق شکسته» اشاره داشته اند، به این مهم توجه نکرده اند که تاریخ اختراع خط شکسته نستعلیق به دوران صفویه باز می گردد؛ بنابراین در این فهرست نویسی، توجهی به ابهام در «متقدم بودن نسخه» و احتمال منقول بودن تاریخ کتابت نسخه نشده است.

۲-۲. فهرست نویسی محمد تقی دانش پژوه

استاد محمد تقی دانش پژوه در سال ۱۳۴۶ چهار نسخه موردی از کتابخانه مسجد اعظم را با مشخصات زیر فهرست و منتشر کرده است:

الف) محمدتقی دانش پژوه، (۱۳۴۶ ه. ش)، «کتابخانه های قم؛ ۳ - کتابخانه مسجد اعظم»، نشریه نسخه های خطی (دفتر ۵)، دانشگاه تهران، ص ۳۹۹.

در این یک صفحه نوشته ایشان نسخه «شفا» به اختصار با این عبارت معرفی شده است: «الشفاء: ابن سینا، نستعلیق ریز بی نقطه، دارای تاریخ «ثلث و خمسمائة». عنوان سنگرف. این تاریخ هیچ خط خوردگی ندارد؛ ولی باید تاریخ نسخه اصل منقول باشد و [این] نسخه گویا از سده ۹ و ۱۰ است. تنها الهیات [شفا را شامل] است» (دانش پژوه، ۱۳۴۶ ه. ش، ص ۳۹۹).

نکته مهم این فهرست مختصر، تشکیک در تاریخ کتابت نسخه شفا است که استاد دانش پژوه آن را از قرن نهم و دهم دانسته است.

۳-۲. فهرست نویسی دفتری عبدالغنی مهدوی صفت

فهرست دستنویس منتشر نشده ای از عبدالغنی مهدوی صفت همدانی (کتابدار کتابخانه مسجد اعظم)، با مشخصات زیر و در حدود سال ۱۳۴۹ شمسی نگارش یافته و اکنون در کتابخانه موجود است: «عبدالغنی مهدوی صفت، (۱۳۴۹ ه. ش)، "دفتر کتب خطی با ترتیب حروف [معرفی حدود ۸۴۷ نسخه]"، ۱۴۵ صفحه، مخطوط، ش ۴۳۹۶، قم: کتابخانه مسجد اعظم».

در این دفتر کتابخانه، نسخه «شفا» این گونه توصیف شده است: «شماره مسلسل کل: ۲۹۶۴. نام کتاب: شفا الهیات. شماره مجلد: ج ۱۳. موضوع: فلسفه. لغت: عربی. نوع خط: نستعلیق. قطع صفحه: کوچک، ۱۲ در ۱۸. شماره صفحات: ۲۴۸. تاریخ کتابت: ۵۰۳ هـ بغداد. نام مؤلف: شیخ الرئيس ابوعلی سینا حسین بن عبدالله. نام کاتب: ندارد. قفسه: ق ۱، ۱۰۵».

در این فهرست نیز همانند فهرست دانش آشتیانی، توجهی به متقدم نبودن نسخه و منقول بودن تاریخ کتابت نشده است. به نظر می‌رسد نویسنده این دستنویس، بر اساس اطلاعات مقاله دانش آشتیانی، این نسخه را گزارش و ثبت نموده‌اند.

۲-۴. فهرست‌نویسی یک جلدی رضا استادی

این فهرست در سال ۱۳۶۴ نگارش یافت با مشخصات زیر منتشر شده است:

«رضا استادی، (۱۳۶۵ ه.ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (۱ جلدی)، ۷۲۸ صفحه، قم: چاپخانه سلمان فارسی». در این اثر یک جلدی، حدود ۳۹۵۵ نسخه خطی به اختصار فهرست شده است که از جمله آنها نسخه «شفا» با این شرح است: «شفا (فلسفه، عربی) از ابوعلی سینا. (ش ۱۳۹۲ [۱۳۹۱ صحیح]۳)، إلهیات، رقعی، تحریر (۵۰۳؟)» (نک به: استادی، ۱۳۶۵ ه.ش، ص ۲۷۲).

با توجه به علامت پرسش پس از درج تاریخ ۵۰۳، به نظر می‌آید نویسنده در تاریخ کتابت نسخه شفا تشکیک دارد؛ همچنین بعید نیست توجه به این ابهام به واسطه انتشار مقاله استاد دانش پژوه باشد.

۲-۵. فیش فهرست‌های گروهی برای فنخا

حدود سال ۱۳۷۸ و ۱۳۷۹ شمسی، «فیش فهرست‌هایی» با قطع رحلی طی تلاش نه‌ماهه از سوی چند نفر نگارش یافت که با این مشخصات در کتابخانه مسجد اعظم قم موجود هستند: «گروهی از نویسندگان، (۱۳۷۹ ه.ش)، فیش فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (۴۰ مجلد نازک رحلی؛ حدود یکصد صفحه یک رو)، به کوشش صادق حسن‌زاده مراغه‌ای و محمود طیار مراغی و علی خلیلی تبریزی و محمد سلیمانی و

ابوالفضل عباسیان (صفحه شماری)، مخطوط و منتشر نشده (منبع جهت استفاده فنخا و نیز فهرست ۵ جلدی شده است)».

در فیش مربوط به نسخه «شفا» که با توجه به دست خط نویسنده، ظاهراً شخصی به غیر از مرحوم صادق حسن زاده و محمود طیارمراغی نگارش کرده است، آمده است:

«الشفاء. مؤلف: حسین بن عبدالله بن سینا (۴۲۷ ق)، نام دیگر: شیخ الرئيس. موضوع: فلسفه. لغت: عربی. کتابشناسی: از کتاب های فلسفی بسیار معروفی است از ابن سینا، که در بخشهای «منطق، الهیات و طبیعیات» تنظیم یافته و از اصول قدیم فلسفه به شمار می آید. منابع کتابشناسی: الذریعة ۱۴-۲۰، مرعشی ۷-۱۲۱، الفبایی آستان قدس ۴۷۲. کتابخانه مسجد اعظم. شماره: ۱۳۹۱، خط: نستعلیق، نام کاتب ندارد. تاریخ کتابت: سال ۵۰۳ (؟).

آغاز: «الفن الثالث عشر من کتاب الشفاء فی الالهیات علی عشر فی ابتداء طلب موضوع العامه [صحيح = الفلسفه] الاولى ليتبين انيته فی العلوم واذ قد وفقنا الله ولی الرحمة والتوفيق...». انجام: «...و کاد ان یحلّ عباده بعد الله وهو السلطان العالم الارض وخليفة الله فيه تم الفن».

عنوان هاشنگرف، تمام صفحات بی نقطه است. مشخصات جلد: تیماج قهوه ای بدون مقوا. ۱۲۱ برگ، قطع: ۱۲ در ۱۸ سانتی متر، تعداد سطور: ۲۰ (همچنین نک: فنخا، به نقل از: ف مخ: ۳ - ۱۲۸۸).

به نظر می رسد فهرست نویس محترم، تسلطی بر خط و نسخه شناسی نداشته است و تنها با توجه به علامت سؤال پس از درج تاریخ کتابت ۵۰۳ در فهرست یک جلدی کتابخانه مسجد اعظم، وی نیز این تاریخ کتابت را همراه با علامت سؤال «؟» ثبت کرده است.

۲-۶. گزارش صد نسخه نفیس، علی خلیلی

پس از اتمام فیش فهرست‌هایی که ذکر آنها گذشت، اطلاعاتی نیز جداگانه از برخی نسخ خطی کتابخانه، با این مشخصات منتشر شد: «علی خلیلی تبریزی، (۱۳۸۰ هـ.ش)، «صد نسخه نفیس»، پیام حوزه، پاییز، ش ۳۱». این مقاله در سه قسمت و تیتروار و اجمالی با این بخش‌ها تنظیم شده است: ۱. نسخه‌هایی که به خط خود مؤلفان است؛ ۲. نسخه‌هایی که سرلوح مذهب دارند؛ ۳. فهرست عناوین نسخه‌های نوشته شده قبل از ۱۰۰۰ ق. نویسنده در بخش سوم، ۳۵ نسخه نفیس را لیست کرده است که شماره آخر آن، نسخه «شفا» است و این عبارت را نوشته‌اند: «... [ردیف] ۱۰۴. الشفا (گفته شده از سده ششم است) (۷۶۴ ق)» (خلیلی، ۱۳۸۰ هـ.ش، ص ۱۰۶).

در گزارش نویسنده، توجه به ابهام در متقدم بودن نسخه شفا شده است؛ اما ظاهراً تاریخ ۷۶۴ قمری در انتهای متن ایشان، خطای حروفچینی است و این تاریخ مربوط به نسخه ردیف قبل در مقاله ایشان است.

۲-۷. دنا و فنخا (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران)، مصطفی درایتی

اطلاعات فیش فهرست‌هایی که گروه آقای حسن زاده و همکاران نگارش کرده بودند و شرح آنها گذشت، با مشخصات زیر نیز منتشر شده است:

الف) مصطفی درایتی، (۱۳۸۹ هـ.ش)، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛

ب) مصطفی درایتی، (۱۳۹۱ هـ.ش)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: کتابخانه ملی.

در دنا، نسخه «شفا»ی مورد نظر ما، این‌گونه گزارش شده است: «۱۷۷۶۴۵. (قم-مسجد

اعظم؛ شماره نسخه: ۱۳۹۱/ نستعلیق/ ۵۰۳ [قمری]/ ۱۲۱ برگ [ف: ۳ - ۱۲۸۸]» (درایتی، ۱۳۸۹ هـ.ش، ج ۶، ص ۱۱۹۲).

در فنخا، نسخه «شفا»ی کتابخانه مسجد اعظم این‌گونه معرفی شده است: «قم؛ مسجد اعظم؛ شماره نسخه: ۱۳۹۱. آغاز: الفن الثالث عشر من كتاب الشفاء فی الالهیات علی عشر فی ابتداء طلب موضوع العله [صحیح = الفلسفه] الأولى لیتبین انیته فی العلوم واذ قد وفقنا الله ولی الرحمة والتوفیق؛ انجام وکاد ان یحل عناده بعد الله وهو سلطان العالم الارض وخلیفه الله فیہ. تم الفن. خط: نستعلیق، بی‌کا، تا: ۵۰۳ ق؛ جلد: تیماج قهوه‌ای، ۱۲۱ گ، ۲۰ سطر، اندازه: ۱۲×۱۸ سم [ف مخ: ۳ - ۱۲۸۸]» (درایتی، ۱۳۹۱ هـ.ش، ج ۲۱، ص ۵۸).

در فهرست‌های دنا و فنخا، با اینکه در منشأ خود (فیش‌های کتابخانه مسجد اعظم که شرح آنها گذشت) علامت سؤال و تشکیک بر تاریخ کتابت وجود داشت، این تشکیک و علامت سؤال لحاظ یا دیده نشده است؛ همچنین فنخا، این نسخه «شفا»ی کتابخانه مسجد اعظم قم را بعد از نسخه عکسی شماره ۷۲۵ ف کتابخانه دانشگاه تهران،^۴ کهن‌ترین نسخه «شفا» در ایران ذکر کرده است.

۲-۸. فهرست‌نویسی پنج‌جلدی، گروهی

چهار مجلد این فهرست با مشخصات زیر منتشر شده است: «رضا استادی و همکاران، (۱۳۸۸ هـ.ش و ۱۳۸۹ هـ.ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (۴ جلد)، قم: دفتر نشر برگزیده». این کتاب دربرگیرنده معرفی و فهرست ۴۲۶۳ نسخه است که معرفی نسخ «شفا» و نسخه مورد نظر ما به این شرح در جلد اول (نسخ عربی) ذکر شده است:

«۴۵۹. الشفاء (فلسفه، عربی). از: شیخ الرئيس حسین بن عبدالله بن سینا (ابن سینا) (۴۲۷ ق). از کتاب‌های بسیار معروف شیخ الرئيس است که در بخش‌های "منطق،

الهیات و طبیعیات“ تنظیم یافته و از اصول فلسفه قدیم به شمار می‌آید (الذریعة ۱۴- ۲۰، مرعشی ۷-۱۲۱، الفبایی آستان قدس ۳۷۲).

آغاز: «الفن الثالث عشر... فی الالهیات فصل فی ابتداء طلب موضوع الفلسفة لیتبین انیته فی العلوم واذ قد وفقنا الله ولی الرحمة والتوفیق فاوردنا ما وجب ایراده من معانی العلوم المنطقية والطبیعیة».

انجام: «وهیئة التوسط فی التدبیرة دروس هذه الفضائل عفة وحکمة وشجاعة ومجموعها العدالة وهی... عن الفضیلة النظرية ومن اجتمعت له معها الحکمة النظرية فقد سعد وفاز مع ذلك بالخواص النبوية کاد یصیر رباً انسانیا فکاد ان تحلّ عبادته وهو السلطان العالم الارض وخليفة الله فيه والله الحمد والمئة قد تم».

[ظاهراً آغاز و انجام کلی شفا است؛ به مناسب ذکر چند نسخه از شفا] ش ۱۳۹۱ با ۱۳۹۲ [شماره ۱۳۹۱ صحیح است، شرح آن گذشت]، ۱۲۱^۵ برگ، ۱۲×۱۸، نام کاتب ندارد و تاریخ ۵۰۳ دارد (که گفته شده قدیم‌ترین نسخه این کتابخانه است) اما تاریخ مزبور یقینی نیست. این نسخه هم الهیات است» (استادی، ۱۳۸۸ هـ.ش، ص ۳۵۴).

نویسنده در این فهرست تصریح می‌کند تاریخ کتابت نسخه یقینی نیست و در درستی آن تشکیک کرده است.

گفتنی است «آغاز و انجام» ذکر شده در این فهرست، اختصاصی به نسخه «شفا»ی مدنظر ما (ش ۱۳۹۱) ندارد و این متن به طور کلی برای نسخه چندگانه «شفا» (شماره‌های ۸۴۶ و ۱۳۹۱ و ۱۷۶۰) درج شده است؛ بنابراین برخی کلمات آن با نسخه موردنظر این مقاله (ش ۱۳۹۱) متفاوت است.

در جلد پنجم (نمایه‌ها) فهرست، که با مشخصات زیر منتشر شده است: «حسین حسن زاده مراغه‌ای، (۱۳۹۲ ش)، [نمایه] فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم [جلد ۵؛ فهرس و اعلام]، ۵۷۲ صفحه، قم: نجفی، در قسمت نمایه: “فهرست بر اساس تاریخ

کتابت “چنین آمده است: نام کتاب: الشفاء، تاریخ کتابت: ۵۰۳ق» (حسن زاده، ۱۳۹۲ هـ.ش، ص ۲۷۷). بنابراین در این یادکرد از نسخه «شفا» نیز به نادرست بودن قدمت نسخه توجه نشده است.

۳. معرفی و فهرست نسخه الهیات شفا

برای توجه و دقت بیشتر در نسخه خطی «شفا»یی که متقدم دانسته شده است، لازم است فهرستی تازه و کامل نگارش شود:

نام اثر: الالهیات من کتاب الشفاء = الهیات شفا = الهیات از کتاب شفا = الشفا الالهیات (الشفاء = شفا = کتاب الشفاء)؛

کتابشناسی اثر: «شفا» کتابی است به زبان عربی که در آن به موضوعات «منطق، طبیعیات، ریاضیات و الهیات» پرداخته شده است و جامع ترین و مشهورترین اثر عربی ابن سینا به شمار می آید. این کتاب، مجموعه ای است از علوم درسی متقدم که گویای آثار دیگر مؤلف همچون نجات و دانش نامه علایی نیز می باشد.

محل نگهداری: ایران؛ قم: کتابخانه مسجد اعظم قم (نام جدید: کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی).

کد دستیابی به کتاب: ۱۳۹۱ (شماره قدیم؛ مسلسل کل: ۲۹۶۴، قفسه ۱ شماره ۱۰۵).

عنوان انتخاب شده برای نسخه: بدون عنوان کتاب (نیمه صفحه اول بریده و ترمیم شده است). نسخه درواقع بخش الهیات از کتاب شفا است.^۶

مؤلف درج شده برای اثر: نسخه بدون درج نام مؤلف است؛ بنابراین به قرینه نسخه های دیگر می توان نوشت: ابن سینا، ابوعلی حسین بن عبدالله (۳۷۰-۴۲۸ ق)؛ مشهور به شیخ رئیس ابوعلی سینا.

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: حدود قرن دهم به بعد. نکته بسیار مهم: تاریخ مندرج در انجامة نسخه، یعنی سنة ثلث و خمسمائة هجرية (۵۰۳ ق)، تاریخ منقول از نسخه مادر است؛ به این معنا که کاتب این نسخه، تاریخ نسخه مادر که از روی آن استنساخ می کرده است را به عینه نگارش نموده است.^۷

محل کتابت: نامشخص. هرچند در انجامة نسخه آمده است «... تیسیره بیغداد...»؛ اما با توجه به اینکه انجامة نسخه به عینه از نسخه مادر استنساخ و نقل شده، این مکان کتابت، متعلق به نسخه مادر است و ربطی به نسخه حاضر در کتابخانه مسجد اعظم ندارد. آغازه نسخه: ندارد.

آغاز متن نسخه: مقالات، المقالة الاولى فصل (نونویس است و در ترمیم اضافه شده). بسم الله الرحمن الرحيم. الفن الثالث عشر من كتاب الشفاء في الالهيات على عشر. في ابتداء طلب موضوع الفلسفة الأولى ليتبين إنيته في العلوم. وإذ قد وفقنا الله ولي الرحمة والتوفيق، فأوردنا ما وجب إirاده من معاني العلوم المنطقية والطبيعية والرياضية، فبالحري ان نشرع في تعريف المعاني الحكمية، ونبتدئ مستعينين بالله فنقول

انجام متن نسخه: ...وهي خارجة عن الفضيلة النظرية، ومن اجتمعت له معها الحكمة النظرية فقد سعد، ومن فاز مع ذلك بالخواص النبوية كاد أن يصير ربا إنسانيا وكاد أن تحل عبادته بعد الله، وهو سلطان العالم الأرض و خليفة الله فيه (مطابق با انتهای الفصل الخامس؛ فصل: في الخليفة والإمام ووجوب طاعتهما، والإشارة إلى السياسات والمعاملات والأخلاق). انجامة نسخه: تم الفن من كتاب الالهيات الشفاء و انقضی بتمامه جملة الكتاب و ذلك بمعونة الله و حسن تیسیره بیغداد سنة ثلث و خمسمائة هجرية. (این متن، در واقع متعلق به نسخه مادر بوده است؛ که از آن، استنساخ صورت گرفته است).

مشخصات ظاهری نسخه:

خط: نستعلیق شکسته معمولی (= غیرهنری) ریز؛ البته بدون نقطه (در صفحه اول نسخه، برخی کلمات تقریباً نقطه دار هستند و در صفحات دیگر به ندرت نقطه به کار رفته است؛

شاید هر صفحه، یکی دو مورد؛^۱ همچنین تیر فصل‌ها با خط نسخ خوش نگارش شده است. عناوین و برخی نشانی‌ها به شنگرف. جلد: تیماج قهوه‌ای. قطع: رقعی، ۱۲،۵*۱۸،۵ س.م، ۱۲۱ برگ (۲۴۱ صفحه متن دار؛ یک صفحه آخر سفید است. تذکر: شماره صفحه شمار نویس، از شماره ۲ شروع شده، یعنی صفحه عطف اول را نیز به عنوان برگ یکم محاسبه نموده است؛ بنابراین در صفحه آخر، به شماره ۲۴۲ رسیده است). تعداد سطر: ۲۰.

ویژگی‌های نسخه:

- نسخه در صفحه اول خود، بریده و ترمیم شده و حاشیه‌هایی مورب و نونویس پس از ترمیم، در این صفحه نگارش یافته است (همچنین به نظر می‌رسد صفحات اولیه، یادداشت‌ها و یا تذکرهای تملکی بوده است که از نسخه امحاشا شده است).

- در بعضی از صفحات نسخه، حواشی و تصحیحات مختصری به خط نستعلیق ریز و غالباً مورب نوشته شده است.

- خطوط سطرهای بیشتر صفحات چپ نسخه، کمی سراشیبی به سمت چپ خود دارند.

- نسخه از مجموعه کتب اهدایی مرحوم حاج آقا محمد مقدس اصفهانی^۲ است؛ ولی مهر آبی‌رنگ نسخه‌های مشابه اهدایی در این نسخه درج نشده است. در مهر مورد نظر آمده است: «از جمله ... مجلد کتاب است که بموجب وصیت مرحوم حجة الاسلام حاج آقا محمد مقدس اصفهانی بحضرت آية الله العظمی آقای حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی مد ظله العالی انتقال یافته و معظم له بکتابخانه مسجد اعظم قم اهداء فرمودند. سرپرست کتابخانه مبارکه ابوالقاسم دانش آشتیانی».

- در برخی صفحات، مهر آبی‌رنگ با این عبارت آمده است: «مختص بکتابخانه مسجد اعظم. قم. از کتابخانه خارج نشود».

منبع: ملاحظه عکس نسخه؛ همچنین نک: دانش آشتیانی، ۱۳۴۴ ش، ص ۱۰۱؛ فهرست (۱ جلدی) نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم، ص ۲۷۲؛ فهرست (۵ جلدی) نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم، ص ۳۵۴؛ درایتی، ۱۳۹۱ ش؛ ج ۲۱، ص ۵۸.

[illegible]

نتیجه و جمع‌بندی

اول: دست‌کم در حدود ده نوشته و فهرست به کهن‌ترین نسخه کتابخانه مسجد اعظم قم، یعنی نسخه «الهیات شفا» با شماره ۱۳۹۱ پرداخته شده است. نظر و گزارش نویسندگان مورد نظر را در دو دسته می‌توان تفکیک کرد:

الف) کسانی که تاریخ کتابت نسخه را ۵۰۳ قمری و متقدم گزارش کرده‌اند؛ همانند ۱. ابوالقاسم دانش‌آشتیانی در مقاله «نفایس کتابخانه [۱]: قدیم‌ترین نسخه خطی»؛ ۲. عبدالغنی مهدوی صفت در «دفتر کتب خطی [کتابخانه مسجد اعظم] با ترتیب حروف»؛ ۳. مصطفی درایتی در دنا و فنخ؛ ۴. حسین حسن‌زاده در [نمایه] فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم [جلد ۵؛ فهارس و اعلام].

ب) کسانی که تاریخ نسخه را دارای ابهام دانسته یا تشکیک بر متقدم بودن نسخه کرده‌اند؛ همانند ۱. محد تقی دانش‌پژوه در مقاله «کتابخانه‌های قم؛ سه کتابخانه مسجد اعظم»؛ ۲. رضا استادی در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (۱ جلدی)؛ ۳. بی‌نام در «فیش فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم»؛ ۴. علی خلیلی در «صد نسخه نفیس»؛ ۵. استادی و همکاران در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (۴ مجلد).

دوم: برای توجه و دقت بیشتر در نسخه خطی «شفا»یی که برخی آن متقدم دانسته‌اند، لازم بود فهرستی تازه و کامل نگارش شود که در این مقاله انجام گرفت و مشخص شد تاریخ کتابت نسخه «شفا» مربوط به حدود قرن دهم به بعد است؛ زیرا تاریخ مندرج در انجامة نسخه (یعنی: سنة ثلث و خمسمائة هجریه)، تاریخ منقول از نسخه مادر است؛ به این معنا که کاتب این نسخه، تاریخ نسخه مادر که از روی آن استنساخ می‌کرده است را به عینه نگارش کرده است. این ادعا به دلایل متعددی قابل پشتیبانی است: ۱. خط «نستعلیق» به ویژه «شکسته نستعلیق» که نسخه «شفا»ی مسجد اعظم قم با آن نگارش یافته، خطوطی

متأخر هستند (خط نستعلیق متعلق به حدود قرن هشتم به بعد و خط شکسته نستعلیق دست مک متعلق به حدود قرن دهم به بعد هستند). بنابراین تاریخ کتابت نسخه «شفا» نمی تواند متعلق به تاریخ ۵۰۳ قمری یا قرن ششم باشد. ۲. کاغذ، کراسه و صفحه آرایشی نسخه (شامل چینش خطوط و اندازه قلم و نظم میان کلمات و سطرها)، شباهتی به نسخ متقدم ندارد، بلکه متعلق به سبک و ساختار نسخه های دوران صفویه و حدود قرن دهم به بعد است.

پی نوشت ها

۱. حاج آقا محمد مشهور به مقدس از عالمان اصفهان بود که در محله بیدآباد منزل داشت و در مدرسه میرزا مهدی (سرجوی باباحسن در بیدآباد) اقامه جماعت و وعظ می نمود. در اواخر عمر، بیش از ده سال در حوزه علمیه قم به سر می برد و از خواص مرحوم آیت الله حسین بروجردی برشمرده می شد و مورد علاقه ایشان بود. از جوانی علاقه مند به آثار علمی بود و به تدریج کتابخانه ای مشتمل بر بیش از دو هزار جلد (خطی و چاپی، فارسی و عربی) فراهم آورده بود. حسب الوصیه ایشان، این کتابخانه تحت نظر آیت الله بروجردی تماماً به قم و به کتابخانه مسجد اعظم منتقل و اهدا شد. وی پس از سپری نمودن هفتاد و سه سال، در روز پنج شنبه یازدهم ربیع الاول ۱۳۷۸ قمری در بیمارستان رحیم زاده اصفهان وفات یافت و در تکیه ای که به نام آن مرحوم در تخت پولاد بنا شده، مدفون گردید. یکی از آثار مرحوم مقدس اصفهانی، کتاب الاوائل است که در صفحه ۴۴۷ آن، شرحی درباره خاندان خویش نگاشته است. این شرح حال، خلاصه ای از مقدمه کتاب الاوائل به قلم مصحح کتاب استاد سید محمد علی روضاتی است (نک: مقدس اصفهانی، ۱۳۴۰ ه.ش، مقدمه و ص ۴۴۷).

۲. محمد رمضانی (۱۲۸۳ - ۱۳۴۶ ش)، ملقب به حاجی خاور و مشهور به پدر کتاب ایران، مصحح و صاحب انتشارات و کتابخانه کلاله خاور و مدیر مجلات «شرق»، «افسانه» و «کتاب» بود (برای اطلاع بیشتر، نک: قاسمی، ۱۳۹۳ ه.ش: سراسر متن).
۳. حاج شیخ رضا استادی، در برگ عطف ابتدای این نسخه خطی، با دست خط خود و به رنگ خودکار آبی شماره را ۱۳۹۱ درج نموده‌اند. هرچند در عطف پشت جلد نسخه، یک برچسب سفید با شماره ۱۳۹۲ درج شده است.
۴. اصل نسخه در موزه بریتانیا، ش ۱۱۱۹.Or. با تاریخ کتابت ۳ رجب ۴۲۲ ق (نک: درایتی، ۱۳۹۱ ه.ش، ج ۲۱، ص ۵۸).
۵. نویسنده ظاهراً به اعتبار شماره این نسخه در فهرست قبلی، در این فهرست جدید با احتیاط هر دو شماره را درج کرده است. هرچند اشاره شد در عطف پشت جلد نسخه، یک برچسب با شماره ۱۳۹۲ وجود دارد؛ ولی شماره یادداشت شده در برگ اول نسخه، ۱۳۹۱ است.
۶. کتاب الهیات شفا ابن سینا، مشتمل بر ده بخش کلی است: مقاله اول: موضوع و مرتبه و منفعت فلسفه اولی؛ اعاده معدوم؛ خواص واجب و ممکن؛ توحید و ابطال سفسطه. مقاله دوم: جوهر و اقسام آن؛ اجزاء جسم؛ ابطال جزء لایتجزی؛ اثبات هیولی؛ روابط هیولی و صورت. مقاله سوم: اعراض؛ وحدت و اقسامش؛ مقادیر و اعداد؛ تقابل‌های چهارگانه؛ علم؛ کیفیت‌های مختص به کمیت؛ اثبات دائره و اضافه. مقاله چهارم: تقدم و اقسام آن؛ قدرت؛ مسبوقیت حادث به ماده شر؛ تام و ناقص. مقاله پنجم: کلی و نحوه وجود آن؛ فرق جنس و ماده؛ نوع؛ فصل؛ حد و محدود. مقاله ششم: علل چهارگانه؛ روابط بین علت و معلول؛ غایت و شکوک پیرامون آن. مقاله هفتم: لواحق وحدت و کثرت؛ ابطال مثل و تعلیمیات؛ مقاله هشتم: ابطال تسلسل؛ اثبات واجب؛ وحدت واجب؛ نفی ماهیت از واجب؛ علم واجب؛ عاشقی و معشوقیت واجب. مقاله نهم: قدم عالم؛ نفس فلکی؛ ترتیب عقول و نفوس؛ تکنون اسطقات؛ دخول شر در قضاء الهی؛ معاد. مقاله دهم: قوس نزول و صعود؛ نبوت؛ عبادت؛ تدبیر مدینه و خانه؛

خليفة و امام (نک: ابن سینا، ۱۳۸۸ ش، الالهيات از کتاب شفاء فارسی؛ مترجم: ابراهیم دادجو، تهران: امیرکبیر).

۷. این ادعا به دلایل متعددی قابل پشتیبانی است: ۱. خط «نستعلیق» به ویژه «شکسته نستعلیق» که نسخه مسجد اعظم قم با آن نگارش یافته است، خطوطی متأخر هستند (خط نستعلیق متعلق به حدود قرن هشتم به بعد و خط شکسته نستعلیق دست کم متعلق به حدود قرن دهم به بعد هستند). بنابراین تاریخ کتابت نسخه «شفاء» نمی تواند متعلق به تاریخ ۵۰۳ ق یا قرن ششم باشد. ۲. کاغذ، کراسه و صفحه آرایی نسخه (شامل چینش خطوط و اندازه قلم و نظم میان کلمات و سطرها)، شباهتی به نسخ متقدم ندارد، بلکه متعلق به سبک و ساختار نسخه های دوران صفویه و حدود قرن دهم به بعد است.

۸. برای دیدن شرح حال ایشان، افزون بر مختصری که در مقدمه گذشت، نک: مقدس اصفهانی، محمد (۱۳۴۰ ه. ش)، کتاب الاوائل، اصفهان: حبل المتین، مقدمه و ۴۴۷.

کتاب نامه

ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۸۸ ه. ش). الالهيات از کتاب شفاء. ترجمه: ابراهیم دادجو. تهران: امیرکبیر.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (قرن ۱۰)، الیهیات شفاء، مخطوط به شماره ۱۳۹۱، قم: کتابخانه مسجد اعظم (در فهرست کتابخانه، تاریخ کتابت ۵۰۳؟ درج شده است).

استادی، رضا. (۱۳۶۵ ه. ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم. ج ۱. قم: چاپخانه سلمان فارسی.

استادی، رضا. (۱۳۸۰ ه. ش) «کتابخانه مسجد اعظم، گذشته و حال، در مصاحبه با آیت الله استادی». پیام حوزه. ش ۳۱.

- استادی، رضا؛ و همکاران. (۱۳۸۸ - ۱۳۸۹ ه.ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم. ج. ۴. قم: دفتر نشر برگزیده.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۳ ه.ش). معرفی فهرس نسخ کتابخانه مسجد اعظم قم (آیت الله بروجردی). مخطوط. قم: کتابخانه حاج شیخ رضا استادی.
- بی نام، ظاهراً دانش آشتیانی. (۱۳۴۴ ه.ش). «نفایس کتابخانه: قدیم ترین نسخه خطی». نشریه کتابخانه مسجد اعظم قم. ش ۶. ص ۱۰۰ - ۱۱۱.
- حسن زاده مراغه ای، حسین. (۱۳۹۲ ه.ش). [نمایه] فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم. ج ۵. فهرس و اعلام. قم: نجفی.
- خلیلی، علی. (۱۳۸۰ ه.ش). «صد نسخه نفیس». پیام حوزه. ش ۳۱.
- دانش پژوه، محمدتقی. (۱۳۴۶ ه.ش). «کتابخانه های قم؛ ۳. کتابخانه مسجد اعظم». نشریه نسخه های خطی (دفتر ۵). دانشگاه تهران. ص ۳۹۹.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹ ه.ش). فهرستواره دست نوشته های ایران. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۹۱ ه.ش). فهرستگان نسخه های خطی ایران. تهران: کتابخانه ملی.
- راهنورد، اسماعیل؛ و فاطمه عرب شیبانی. (۱۳۹۶ ه.ش). کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی در یک نگاه. قم: تولید و پخش کتاب ارزشمند.
- قاسمی، سیدفرید. (۱۳۹۳ ه.ش). مشاهیر کتابشناسی معاصر ایران ۹: محمد رضائی، ۴۸ صفحه پالتویی، تهران: خانه کتاب.
- گروهی از نویسندگان. (۱۳۷۹ ه.ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم. به کوشش: صادق حسن زاده و محمود طیار مراغی. مخطوط و منتشر نشده.
- مقدس اصفهانی، محمد. (۱۳۴۰ ه.ش). کتاب الاوائل. مصحح: سید محمد علی روضاتی. اصفهان: حبل المتین.

مهدوی صفت، عبدالغنی. (۱۳۴۹ ه.ش). دفتر کتب خطی با ترتیب حروف [معرفی حدود ۸۴۷ نسخه]. مخطوط. ش ۴۳۹۶. قم: کتابخانه مسجد اعظم.

مهدوی صفت، عبدالغنی. (۱۳۵۸ ه.ش). کتب قفسه‌های حاج محمد رمضانی کلاله خاور. ۱۸۱ صفحه. مخطوط. ش ۴۳۶۷. قم: کتابخانه مسجد اعظم.